

Мельник О. М.,

Івано-Франківський національний технічний університет нафти і газу, м. Івано-Франківськ

ЕТНІЧНІ СТЕРЕОТИПИ ЯК ЗАСІБ ВІДОБРАЖЕННЯ МІЖКУЛЬТУРНИХ КОНТАКТІВ (на матеріалі художньої прози)

Стаття присвячена з'ясуванню ментальних розбіжностей і міжетнічних непорозуміннь, зумовлених сталими уявленнями однієї спільноти про іншу (у прозових творах "Над Бескиди" Богдана Жолдака та "Записки сільського єврея" Вячеслава Шнайдера). Здійснений аналіз механізму комічного ефекту виявляє добродушне зображення етнотипу крізь призму стереотипів чужинця. Виявлено чинники, що увиразнюють контрастність етнічних світоглядів.

Ключові слова: етностереотип, міжетнічні непорозуміння, етнічний характер, базова особистість, ментальна гіпербола, комічний конфлікт, комічний ефект.

Этнические стереотипы как средство отображения межкультурных контактов. Статья посвящена изучению ментальных различий и недоразумений, обусловленных сложившимися представлениями одного общества о другом (в прозаических произведениях "Над Бескиды" Богдана Жолдака и "Записки сельского еврея" Вячеслава Шнайдера). Проведенный анализ комического эффекта обнаруживает доброжелательное изображение этнотипа с точки зрения стереотипов чужеземца. Раскрыты факторы, подчеркивающие контраст этнических мировоззрений.

Ключевые слова: этностереотип, междуэтнические недоразумения, этнический характер, базовая личность, ментальная гипербола, комический конфликт, комический эффект.

Ethnic stereotypes as a means of crosscultural contacts reception. The article deals with the clarification of mental divergence and interethnic misunderstanding caused by the constant conceptions of one community about the other one (in the prose works "Over Beskydy" by Bohdan Zholdak and "Notes of the Country Jew" by Viacheslav Shnaider). The carried out analysis of comic effect mechanism shows the kind representation of the ethnotype via the scope of the stanger's stereotypes. We've determined the reasons that make the contrast of ethnic convictions significant.

Key words: ethnic stereotype, ethnic character, basic individual, mental hyperbole, interethnic misunderstanding, comic conflict, comic effect.

Вивчення "базової особистості", тобто своєрідної моделі, що ввібрала в себе типові для кожного народу етнопсихологічні риси, сприяє розумінню специфічних характеристик різних ментальностей, а загалом – збереженню культурної самобутності певних спільнот. Настанови міжетнічних стосунків, компаративний аналіз національних характерів становлять значний науковий інтерес як предмет етнопсихологічних досліджень. Цінним методологічним засобом таких студій може стати й аналіз літературних творів, що зображують національний поведінковий інваріант.

Художня література здатна виконувати не лише пізнавальну, суспільну, виховну, естетичну функцію, а також розважальну. Ідеться про розважальну настанову літератури, зокрема – явище власне комічного, засоби якого не зумовлюють відчужено-насмішливого ефекту. Відповідно, гіркота, зневага чи обурення не супроводжують сприйняття такої творчості, а нетенденційні сміхові мотиви є нейтральними порівняно з промовистими тенденціями. Прикладом реалізації комічного ефекту, не пов'язаного з авторським критичним емоційно-оцінним освоєнням дійсності, є "Записки сільського єврея" Вячеслава Шнайдера та новела "Над Бескиди" Богдана Жолдака. Вказані прозові твори викликають інтерес для типологічного зіставлення, оскільки їх комічні конфлікти базуються на зіткненні етнічних стереотипів. Джерелом комічного є саме обставини, у які потрапляють чужинці: наддніпрянець серед гуцулів та єврей поміж українців. Мета статті – з'ясувати вияви етнопсихологічних відмінностей у художній прозі, тож необхідно розв'язати такі завдання: визначити настанови міжкультурних контактів та особливості різних етнічних характерів, охарактеризувати функціональну наповненість використаних авторами прийомів комічного.

В основі новели "Над Бескиди" Б. Жолдака лежить анекдотична бувальщина, у якій протиставлено два різні світогляди: гуцульський і наддніпрянський. Лейтмотив присутності чужинця "серед своїх" є визначальним і помітним у всій оповіді (наголошування на вимушеній поїздки у Західну Україну, неначе за кордон, підкреслення свого статусу "немісцевого", "гостя", повторювані риторичні запитання-здивування "Хто б повірив...?"). Розбіжності уявлень, нанизування діаметрально протилежних рис зумовлені передусім кількома чинниками. У межах кожного з них утворюються антитези (сміслові пари), контекстуальні антоніми, які в сконцентрованому вигляді виражають контрастність менталітетів. Розгляньмо детальніше три чинники.

Природно-географічний.

Вказана складова менталітету проявляється вже у самій назві твору, що містить просторову характеристику – всеохопне бачення, погляд із висоти "пташиного польоту" на Бескиди (систему гірських хребтів у північній смузі Карпат). Антипод "гори – рівнина" є найяскравішим контрастним смисловим значенням, приріком: "Бо там все не так, як у нас, а – гори, хто повірить, що в їх нема жодного рівного місця?" [1, с. 105-106]; "комбайн горами не ходє"; "Бо в нас як? Поле й поле, й таке, що поглядом не зачепишся; а тут – чіпляйся скіко хоч" [1, с. 107].

Соціоісторичний.

Суперечності уявлень виражені усталеним, задалегідь сформованим простакуватим поясненням прибулого кіровоградця причини різної долі українських регіонів, подій сторічної давнини, наприклад, початку емі-

грації: “І от що дивно – саме з цього найгарнішого місця почалась, кажуть, перша в нас, з України, еміграція; тобто один чоловік на прізвище, здається, Газда, узяв сім’ю, продав корову і помандрував за океан, як знав, що потім квитки туди подорожчають; ну й потім пише: – Приїздіть, тут файно є” [1, с. 107].

Протиставлено два зовнішні вирази етнічних характерів, тобто дві різні реакції (представників Заходу і Сходу України) на конкретну ситуацію – скажімо, примусову колективізацію: “От у нас на Кіровоградщині як було? Приїдуть кілька з наганами в село і останню сорочку здеруть. І воно вступить. А сюди з ними не суньсь, тут, кажуть, і артилерія не помагала; кажуть, саме на них, місцевих, уперше вертольоти застосували – прилетить така й косить” [1, с. 108]. Судження про іншу етнічну спільноту доповнене й увиразнене ще й автостереотипом – самоіронічною оцінкою, яка подекуди є особливо гіркою: “Наші східняки до еміграцій не дотумали, хоч в нас було набагато більше корів. І от, будь ласка – тридцять третій рік – і ніхто тобі на Кіровоградщину посилочку не пришло; бо наші дурні за царя в інший бік емігрували – до самого Сахаліну. Потім, після царя, їх туди колонами по етапу почали емігрувати...” [1, с. 108]. Варто відзначити, що самоіронія завжди була домінантою національної художньої свідомості українців, і в широкому розумінні це поняття означає рису ментальності нації.

Подібне поєднання стереотипів і самохарактеристики – у простодушному, наївному тлумаченні років голодомору у Західній та Східній Україні: “Ну, вони опиралися, що навіть голодомори їм не дозволяли. Нам, наддніпрянцям в сорок сьомому й сорок дев’ятому, – будь ласка, а цим – ні – бо в них родичів у Канаді повно; дозволяй таким голодомку, і вся Канада раніше про це визнає, ніж Кіровоградщина” [1, с. 108].

3. Мовний.

Звісно, мова завжди є однією зі стабільних етноідентифікаційних ознак. Ментальні мовні концепти чужинця у середовищі місцевої гуцульської громади пов’язані передусім зі спробою осягнути одразу багато оригінальних назв родинних зв’язків, приміром: “Усі інші родичання я не запам’ятав одразу, бо там їх півтисячі” [1, с. 105]; “Тета – це в них не прізвище, а тітка. Вона може бути і вуйною, і стрийною” [1, с. 108]. Відтак, чітко вирізняється полярна ієрархія родинних стосунків: “На Східній простіше, і скоро, окрім “брат-сестра” нічого не лишицьця” [1, с. 105]; “Бо вони між собою в селі всі родичі, стрийни-вуйни; й пам’ятають, хто кому зовиця, а хто небіж” [1, с. 106]. Окрім того, ментальною девіацією для наддніпрянця стає навіть одна назва національної страви, що є екзотичною для стороннього: “Хто б повірив, що наші вареники вони прозивають пирогами вареними” [1, с. 110].

Застосований у творі прийом мовного натуралізму доречний і вкрай необхідний, адже сприяє загальному гумористичному ефекту, як-от мовлення пані Стефки: “А скуштуйте, но, паноньцо, та й скажіть бо мні, аби сь мо знала, що воно таке є?” [1, с. 107]. Джерелом мовно-естетичного рівня комічного у творі є гуцульська говірка, використана в діалогах з експресивною метою (балагур, тета, стрийко, вуйко, рашпиль, паноньку, си скуштуйте, бим краще, троха, легінь, виходок, падку мій, тра, бись зробив, файно, бим з него, бим узяти та ін.). Відмінності на рівні мовного етикету стосуються узвичаєних звертань (вживання займенників): “Там у них всі на “ви”, навіть зі східняком” [1, с. 106].

Окремі найбільш властиві і найвиразніші для певної етнічної групи ознаки можуть стати її своєрідним “маркером”. Щодо твору Б. Жолдака, впадає у вічі типове, найпоширеніше у селі прізвище Газда, що стає загально позитивним поняттям-символом: “Ну от хто в нас повірить, що тут нема сім’ї, де б не було хоч одного чоловіка Газди?” [1, с. 107].

Настанови уродженця Наддніпрянщини щодо гуцульської спільноти базовані на приязні, про що свідчать конкретні устояні стереотипи кіровоградця. Комплекс позитивних уявлень про чуже середовище є таким: гуцули – дуже богобоязкі; вони “словом не грішать”; “боговірні й ніколи не стануть патякати про гріховне”; подінують у собі “християнське каяття із язичницькими фокусами”. З іншого боку, розуміння місцевої географії чи особливостей громади гіпертрофоване, доведене до абсурду, як-от у висновках про відсутність “рівних місць” (усі називають таке “долиною” і нібито їздять на нього подивитися, як на диво), гуцульське поняття гріха або ж реакцію на вчинки немісцевого (“господарі можуть закатувати, як їм ремонтуєш”). Згадані та інші трафарети мислення складають загальну ментальну гіперболу – соціоетнічний образ гуцулів.

Окрім етнопсихологічної невідповідності, ознакою смішного в новелі “Над Бескиди” є непередбачуваність, спричинена комічною інтригою. Таємниця пов’язана з сірим порошком, який тета передала з-за кордону усім родичам у селі. Ажіотаж навколо отримання пакунку на митниці лише підсилює комічну ситуацію: Газди шукають контейнеровоза, а забирають всього-на всього маленьку скриньку.

Максимально затягнуте очікування в розвитку дії (урочистий похід на пошту за відправленням, згоди і тривоги щодо пакунку і сплати мита, уявний поділ ймовірного золота, рішення села про застосування порошку, отримання листа із заповітом) обривається різко. Точка зору читача кардинально зміщується: спочатку він, як і оповідач, сприймає усе з однієї позиції – дивний порошок використаний як кулінарна приправа. Однак, як виявилось, це хибний погляд: “Й кожного Газду тут як громом вдарило – отако всі стоять, роти роззявили” [1, с. 112]. Використано композицію, що зводиться до динаміки позиції читача (слухача) стосовно позиції автора (оповідача). У такий спосіб атрибутом смішного стає несподіванка, неочікуваний перебіг подій, що загалом є іманентною характеристикою анекдоту. Рішення гуцулів виконати заповіт тети у свідомості гостя стало остаточним непорозумінням двох “протилежних” українських світів.

Дисонанс психології заїжджого і тутешніх взято за основу комічного також у “Записках сільського єврея” В. Шнайдера, у яких застосовано містифікацію як розважальний засіб: ідеться про нібито знайдені рукописи, які ледь не спалила баба Ганька. У передмові “редактор” називає опубліковане “екзотичним і веселим”, тобто вичерпно спрямовує читачів у відповідне русло сприйняття.

В огляді антології української сатири, гумору та сатири "Опудало" Ніла Зборовська називає "Записки..." "гумористичним шедевром" книги, побіжно виокремлюючи один із аспектів комічного – "протилежність між українською і єврейською душею, тобто різнонаціональне ставлення" [2, с. 56]. Справді, у межах вказаної антології твір вирізняється художнім завданням, що підкреслене самим оповідачем: зіткнуті "єврейський глузд" з "українською чуттєвістю". Ці дві протилежні характеристики є головними поняттями-символами твору, а на ґрунті такої колізії майстерно побудовано численні комічні ситуації, що уможливають добродушне зображення українців крізь призму іншого менталітету.

Згідно з етнопсихологічними визначеннями, головного персонажа (єврейського вчителя української школи) можна назвати т. зв. етнічним маргіналом як особу, що перебуває в іноетнічному середовищі, а навіть – т. зв. етнічним сиротою, тобто людиною без зв'язків зі своєю етнічною групою [3, с. 174]. Учитель-єврей доповнює галерею тих позитивних комічних типів української прози, що втілюють поєднання сміху і симпатії. Образ зумислено шаржований, а комічний характер створений за принципом добродушної карикатури, коли перебільшена якась одна з рис персонажа. Донкіхотівське поєднання високих педагогічних намірів з цілковитою непрактичністю, наївністю засвідчує взаємовиключні, діаметрально протилежні риси.

Авторській позиції не властиві ні протиставлення об'єктові зображення, як у сатирі, ні замилювання персонажем, як у "позитивному" гуморі. Натомість яскрава постать заїжджого смішна і водночас приваблива тим, що різко відрізняється своїми дивацтвами на тлі українських норм і уявлень: "Вчителі і колгоспники села Бички зустріли мене з тим колосальним інтересом, який супроводжує будь-яку особу моєї національності, що невідомо як залетіла в село..." [5, с. 368]. Єврейський учитель викликає і сміх, і симпатію, незважаючи на недоліки, які, однак, не підлягають деформації задля таврування. Варто відзначити, що такий "позитивний" персонаж не поступається комічним ефектом негативному: джерелом комізму є насамперед оригінальний характер, а не певні хиби, як у сатирі.

Як у творі Б. Жолдака, якраз міжетнічні непорозуміння лягають в основу комічного конфлікту "Записок...". Приміром, прибулий не розуміє причини, через яку самотні жінки не беруть його на квартиру. Дід Міттеран сподівається їсти щодня за рахунок свого квартиранта, а той, натомість, є прихильником здорового харчування і пропонує господареві замість ковбаси пророслі зерна пшениці для боротьби з лисиною. Інша українська господиня хоче, щоб учитель виконував усю її хатню роботу, він же нічого не вмє робити, навіть найпростішого. Учинки чужинця сприйняті селянами викривлено, що зумовлено заздалегідь сформованими стереотипами. Скажімо, учитель через незручність нового взуття змінює його прямо перед школою, знімаючи старе, українці ж вбачають у цьому нібито споконвічну єврейську надмірну економність.

Натомість, із погляду нетутешнього, українські жінки постають "демонізованими язичницькими душами", яким не властиве "святенництво", чоловіки – сильними особистостями з "грубим фізіологізмом" у роздумах, а нація загалом – естетом, що не любить різких і дисгармонійних переходів, і великим психологом. Згідно з уявленнями місцевих жителів, постає стабільний етнічний образ представника іншої національності: "Безколючу кількість разів я чув історію про те, як мій черговий співрозмовник "лежав у лікарні з євреєм і – нічого! – це була хороша, спокійна людина" [5, с. 370].

Яскраво виражений національний характер українців відображений у свідомості чужинця як домінанта смислової опозиції "сильні – слабкий". Така контрастність увиразнена алегорією – бідолашний Карась, який програє словесні дуелі зі Шукою (директором школи). Окрім того, своїх квартирних господарів оповідач називає "сильними особистостями, які весь жар своїх душ розтратили у невеликому просторі українського сільського космосу" [5, с. 367]. У хатніх сутичках із господинею етнічний темперамент чужинця також виявляється слабшим: "Чего вы от меня хотите?! – вигукував якийсь слабкодухий герой, переслідуваний активною героїнею", "для неї я був надто слабохарактерний" [5, 363]. Зовсім не збігаються погляди носіїв різних менталітетів і щодо принципів господарювання: "Дід розумів свій город, свій дім і речі свого дому, а в мені було щось таке, що легко обходилося без городу, речей і дому, і, навіть, було проти городу, речей і дому" [5, с. 360].

Отже, аналіз творів Б. Жолдака і В. Шнайдера засвідчує, що добродушне зображення етнотипу крізь призму нетутешньої людини ґрунтується на різності ментальних розбіжностей. У "Записках..." ці відмінності здебільшого побутують психологічні, а в новелі "Над Бескиди" – ще й соціально-історичні. Сміховий ракурс "Записок..." ширший у тому сенсі, що містить взаємну оцінку двох етносів. Водночас висвітлення гуцульських особливостей не протиставлене переконанням горян стосовно кіровоградця. Контакти носіїв різних етноменталітетів, звісно, є значним і результативним джерелом комізму, як і в цікавому та унікальному явищі сміхової культури – анекдотах, сюжети яких базуються на ситуативній поведінці чужинців. Низка етнічних стереотипів, що побудовані на приязні, утворює ментальну гіперболу базової особистості гуцула – згідно з уявленнями наддніпрянця, українця – з погляду єврея.

Література:

1. Жолдак Б. Топінамбур, сину / Богдан Жолдак. – Львів : Кальварія, 2002. – 224 с.
2. Зборовська Н. Чий опудало на літгороді? / Ніла Зборовська // Слово і час. – 1998 – № 6. – С. 5-55.
3. Савчук Б. Етнічна психологія / Б. Савчук, В. Кафарський // Савчук Б., Кафарський В. Вступ до етнології. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2003. – С. 169-199.
4. Стоколос-Ворончук О. О. Етнотипи та їх художні стереотипи в українському анекдоті (на матеріалі видань XIX століття) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : 10.01.07 "Фольклористика" / О. О. Стоколос-Ворончук. – Львів, 2005. – 18 с.
5. Шнайдер В. Записки сільського єврея / В'ячеслав Шнайдер // Опудало : Українська прозова сатира, гумор, іронія 80-90-х років XX ст. / упоряд., передм, літ. ред. В. Даниленка. – К. : Генеза, 1997. – С. 344-381.
6. Янів В. Нариси до історії української етнопсихології / упоряд. М. Шафовал. – 2-ге вид., перероб. і доп. / Володимир Янів. – К. : Знання, 2006. – 341 с.